

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/29-35>

Ələviyyə Nuri

Naxçıvan Dövlət Universiteti

doktorant

mayisnuri422@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

Konseptual problemin həlli yolları

Xülasə

Bildiyiniz kimi, dil fikirləri ifadə etmək vasitəsidir. Təfəkkürün inkişafı nitqin inkişafını tənzimləyir. XX əsrin 50-ci illərində elektron kompüterlərin meydana gəlməsi elmi təfəkkürdə inqilab etdi. Keçən əsrin sonlarında hesablama dilçiliyi dilçilər tərəfindən tətbiqi dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi qəbul edilmişdir. Tətbiqi dilçilik sahəsində müxtəlif məqsədlər üçün dilin modelləşdirilməsinə aid proqramlar, kompüter texnologiyaları və alətlərdən geniş istifadə olunur. Hesablama dilçiliyinin istifadəsini dilçiliyin digər sahələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət linqvistik materialın kompüterlərdə işlənməsidir.

Bu məqalə hesablama dilçiliyi sahəsində konseptual problemin həlli üçün müxtəlif üsulların öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hesablama dilçiliyinin obyektlərindən biri də kompüter modellərinin linqvistik aspektidir. Dil və təfəkkür vasitəsilə ünsiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri bu məqalədə müzakirə olunur.

Açar sözlər: dil və təfəkkür, kompüter dilçiliyi, süni intellekt, maşın tərcüməsi, konseptual problem

Alaviyyə Nuri

Nakhchivan State University

Ph. D. student

mayisnuri422@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

Methods for Solving a Conceptual Problem

Abstract

As you know, language is a means of expressing thoughts. The development of thinking regulates the development of speech. In the 50-s of the XX-th century, the advent of electronic computers revolutionized scientific thinking. At the end of the last century, computational linguistics was accepted by linguists as a new branch of applied linguistics. In the field of applied linguistics, programs, computer technologies and tools related to language modeling for various purposes are widely used. The main feature that distinguishes the use of computational linguistics from other areas of linguistics is the processing of linguistic material on computers.

This article is devoted to the study of various methods for solving a conceptual problem in the field of computational linguistics. However, it should be noted that one of the objects of computational linguistics is the linguistic aspect of computer models. The characteristic features of communication through language and thinking are discussed in this article.

Keywords: language and mind, Computational Linguistics, artificial intelligence, machine translation, conceptual problem

Giriş

Müasir zamanda elm konseptual məsələlərin həlli prosedurlarının formalaşmasının inkişafına, başqa sözlə, evristik prosedurların rəsmiləşdirilməsinə ciddi diqqət yetirir. Bu məsələlərin həlli qərarlar nəzəriyyəsinin müasir inkişafını təmsil edən qeyri-rəsmi qərar nəzəriyyəsinin məzmununu təşkil edir. Proqramlaşdırıla bilən xüsusiyyət müxtəlif növ idarəetmə problemlərinin həllində

toplanmış təcrübənin dərk edilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında empirik şəkildə qurulur. Proqramlaşdırıla bilənlik xüsusiyyəti keyfiyyət xarakterlidir və görünür, yalnız proqramlaşdırıla bilən elementləri ehtiva edən həlləri göstərmək mümkündür, halbuki əksər hallarda onlar proqramlaşdırılmayan həllərdir.

Tədqiqat

Məlum olduğu kimi, dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir. *“Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən olan söz və məfhum dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid olan anlayışdır. Sözlə dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qurulmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir”* (Axundov, 2006, s. 84).

N.Məmmədli qənaətinə görə, *“ictimai şüur ayrı-ayrı fərqlərdə şüurun, sadəcə, toplusu deyil, onun öz səciyyəvi qanunauyğunluğu var. Mənalı sistemli nitq prosesində leksik və sintaktik strukturlarla limitləşdirilir. Dil daşıyıcılarının hamısı eyni dünyagörüşünə malik deyil, həmçinin ictimai hadisə kimi dildə sistemlilik yoxdur – hər bir leksik vahidin özünəməxsus həm semantik, həm də kommunikativ-üslubi keyfiyyətləri və məna, işlədilmə dairəsi vardır. Təfəkkürün inkişafı dilin inkişafını tənzimləyir”* (Məmmədli, 2023, s. 333).

“Konseptual problem” termini “konsept” sözü ilə, yəni fikirlə bağlıdır. Belə ki, konseptual problem ideyalar səviyyəsində həll olunan problemdir. Bunlar yaradıcı xarakter daşıyan mürəkkəb məntiqi, qeyri-standart məsələlərdir.

Doğrudur: *“...Yer planetində bir insan növü yaşasa da, xalqlar anatomik-fizioloji, təfəkkürün forma və kateqoriyaları, habelə danışmada istifadə etdikləri dil vahidləri baxımından eyni olsalar da, onlar fonetik, leksik, qrammatik və fonoritmomelodik cəhətdən bir-birindən fərqli quruluşda olan dillərdə danışirlər”* (Zeynalov, 2023, s. 6).

Keçən əsrin axırında kompüter dilçiliyi dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi linqvistlər tərəfindən qəbul olundu. Bir çox tədqiqatçılar kompüter dilçiliyini tətbiqi dilçiliyin qolu hesab edir. M.Ə.Mahmudov yazır: *“XX əsrin 50-ci illərində elektron hesablama maşınlarının yaranması elmi təfəkkürdə inqilab yaratmış oldu...Tədqiqatçılar müxtəlif elm sahələrinin qovuşma nöqtələrində yaranan elmi istiqamətlərə diqqəti artırmağa başladılar. Dilin müxtəlif məqsədlərlə modelləşdirilməsi ilə bağlı proqramlar, kompüter texnologiyaları və vasitələri tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində geniş istifadə olunur. Kompüter dilçiliyinin tətbiqi dilçiliyin başqa sahələrindən fərqləndirən əsas cəhət dil materialının kompüterlərdə işlənməsidir”* (Mahmudov, 2013, s. 24-27).

Böyük yaddaşa və inanılmaz sürətli hesablama imkanlarına malik sürətli kompüterlər elm, texnologiya və ticarətin bir çox sahələrində inqilab etdi. Lakin bu maşınlar bütün hesablama gücü ilə iki-üç yaşlı uşağın edə biləcəyini edə bilmirlər: sadə, adi insan söhbətini başa düşə və təkrar edə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Ə. Mahmudov xüsusi vurğulayır ki: *“Kompüter dilçiliyi olduqca geniş bir anlayışdır... Süni intellekt problemləri, ünsiyyətin və mənimsəmənin modelləşdirilməsi, biliyin quruluşu və dərk kimi məsələlər koqnitiv dilçilikdə, psixolinqvistikada və neyrolinqvistikada da öyrənilir. Maşın tərcüməsi problemləri, avtomatik tərcümə lüğətləri, təbii mətnin təhlili və sintezi alqoritmlərinin tərtibi, formal maşın qrammatikalarının yaradılması kimi məsələlər kompleks yeni bir elmi istiqamət statusu qazanmaqdadır”* (Mahmudov, 2013, s. 27-28).

Şübhəsiz ki, mətn kompüter dilçiliyinin əsas obyektidir. 1950-ci illərin sonlarında kompüterlərin meydana çıxması çap olunmuş mətni skan edə bilən və çap edilmiş vərəqdəki açıq və tünd naxışları səsə çevirə bilən və korrə “oxumağa” imkan verən maşınların yaradılması və istehsalı ümidlərini artırdı. Son onillikdə belə maşınlar reallığa çevrildi. Məsələn, “Kurzweil” maşını kitab və ya jurnalın səhifələrini skan edə və optik məlumatları kifayət qədər başa düşülən nitqə çevirə bilir. Bununla belə, sintez edilmiş nitq darıxdırıcı və yorucu səslənir. Daha da önəmlisi odur ki, bu maşın nə oxuduğunu başa düşmür, məsələn: “lead” kimi sözlərin “bələdçilik etmək” və “ağır metal” mənasını verən “aparıcı” kimi sözləri necə tələffüz edəcəyinə qərar verə bilmir.

Materialı avtomatik olaraq bir dildən digərinə tərcümə edə bilən və həm çap, həm də danışmaq dilinin mənasını başa düşə bilən kompüter proqramlarının hazırlanmasına da çox şey sərf olundu. Bu növ mürəkkəb cəhdlərin heç biri hələ də tam uğurlu olmayıb.

İnsan nitqinin imkanlarını kompüterlərdə təkrarlamaq üçün ilk cəhdlər ediləndə biz insan dilinin mürəkkəbliyindən nisbətən xəbərsiz idik. İndi biz insanların nitq səslərini necə qəbul etdiyini və bu səslərin mənalarnı necə şərh edildiyi haqqında daha çox bilirik. Beləliklə, dili anlayan maşınların inkişafı ilə bağlı bəzi problemlər və çətinliklər aydın olur. Normal bir söhbəti davam etdirmək bizim üçün nəfəs almaq və ya yerimək qədər asan və təbii göründüyü üçün insan dilindən istifadə etməyin həqiqətən də nə qədər maşınlar üçün çətin olduğunu başa düşməyimiz çox vaxt apardı. Amma insan dilinin təbiətinə, danışarkən və ya nitqi dinləyərkən baş verməli olan psixi fəaliyyətinə diqqətlə nəzər salsaq, baş verən proseslərin mürəkkəbliyini dərk edirik.

Dillə bağlı fəaliyyətləri təsvir edərkən, adi insan nitqi ilə effektiv və uyğun şəkildə məşğul olmaq üçün maşının və ya kompüter proqramının nəyi “bilməli” olduğunu unutmaq lazımdır. İlk baxışdan çin və türk dilləri kimi dillər tamamilə fərqli görünür. Onlar fərqli səslənir, müxtəlif qrammatik qaydalara malikdir və ingilis dilinin daşıyıcısı üçün ümumiyyətlə dillər kimi səslənməyə bilər. Tamamilə tanımadığı xarici dildə danışan bir adamdan gələn nitq axını bəzən ayrı-ayrı sözlərdən çox, davamlı boşboğazlıq kimi səslənir.

Lakin səthi fərqlərdən başqa bütün təbii insan dilləri (kompüter proqramlaşdırma dilləri kimi süni şəkildə yaradılmış dillərdən fərqli olaraq insan cəmiyyətində təbii olaraq yaranan dillər) bəzi fundamental xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan ən vacibi məhsuldarlıqdır. Təbii dillər iki mənada məhsuldardır. Birincisi, hər bir insan dilində yaradıla bilən yeni cümlələrin sayının yuxarı həddi yoxdur. Yüz minlərlə sözün və mürəkkəb qrammatik qaydaların sonsuz sayda müxtəlif cümlələr yaratmaq qabiliyyəti təəccüblü olmamalıdır.

Təsəvvür edək ki, adi musiqi qammalardan yeddi notdan yeni melodiyalar və ya musiqi əsərləri, musiqili kompozisiyaları yaratmağa imkanlarımız var. Bütün dillərin məhsuldar olmasının ikinci yolu eyni fikir və ya düşüncələrin istənilən dildə ifadə oluna bilməsidir. İngilis dilində deyilə bilənləri fransız, Azərbaycan və ya rus dillərində də söyləmək olar. Təbii ki, bir dildə müəyyən bir məfhumun sözü yoxdursa, o zaman həmin anlayışı ifadə etmək üçün bir neçə söz lazım ola bilər. Dillərin məhsuldarlığı kökündə fikrin müəyyən ümumi fundamental xüsusiyyətləri dayanır.

Bildiyimiz kimi, bütün dillərdə fonem adlanan məhdud sayda nitq səslərindən istifadə olunur (fonem nitq səsinin əsas vahididir; ingilis dilində 45-ə yaxın fonem, Azərbaycan dilində 38-ə yaxın fonem var); saysız-hesabsız söz əmələ gətirən fonem birləşmələri; sözlərə ixtiyari verilən mənalər; sözlər sistemə şəkildə birləşərək nəzəri cəhətdən sonsuz sayda cümlələr əmələ gətirir. Bütün dillər bu xüsusiyyətlərə malik olduğundan, bir dildə ifadə oluna bilən hər hansı fikir və ya məfhum başqa dildə də ifadə oluna bilər. Morfem mənası olan ən kiçik nitq vahididir. Morfem söz və ya sözün bir hissəsi ola bilər.

M. İ. Adilov yazır ki: *“Bu iki xüsusiyyətinə (fonetik formalaşma və semantik valentlik) görə söz fonemdən fərqlənir. Ayrı-ayrı səslər morfemdən fərqli olaraq mənaya malik deyil, yəni birtərəfli vahiddir və əslində dil vahid hesab edilməyə də bilər. Söz ilə morfem arasında mənaca prinsipial fərq yoxdur. Xüsusilə söz köklərindən ibarət morfem sözdən fərqlənir. Lakin burada hər halda leksik-qrammatik bir fərq vardır”* (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019, s. 9).

Müasir ingilis dilində *“nonsignificant, walked, pencils”* sözlərində olduğu kimi ümumi prefikslər və şəkilçilər morfemin bir növüdür. Söz əmələ gətirmək üçün bu morfemlər həmişə ən azı bir başqa morfemlə birləşməlidir, ona görə də onlara *“bound”* morfemlər deyilir. Sərbəst morfemlər təqribən sözlərə uyğundur: *“person”, “man”* və *“page”* kimi sözlər həm ayrı morfemlər, həm də sözlərdir. Nəhayət, bir çox sözlər həm sərbəst, həm də bağlı birləşmiş bir neçə morfemdən ibarətdir, məsələn, *“de + composed, counter + attacked”* və s. Morfemlər və sözlər dilin morfo-fonemik qaydalarına uyğun olaraq fonemlərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Dilin qrammatikasında səslərin məqbul ardıcılığı və morfem birləşmələri üçün qaydalar var, lakin əvvəllər dediyimiz kimi, sözlərə mənə vermək üçün mahiyyətə heç bir qayda yoxdur. İstisna hallarda söz mənalrı ixtiyari təyin edilir—sözlər adlandırdıqları əşyalarla fiziki oxşarlıq daşır. Mənalər ixtiyari təyin olunduğundan, ehtiyacımız olan qədər sözə sahib ola bilirik. Köməkçi nitq hissələri *“və, və ya, ya da, nə də, yəni, məsələn”* kimi sözlər xidmətçi sözlərdir. Onların funksiyası əşyalar arasında əlaqələri müəyyən etməkdir və onlar sözünü və bağlayıcılar kimi tanınan nitq hissələridir. İsimlər, fellər, sifətlər və zərflər məzmunlu (mənalı) sözlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözə bir çox təriflər verilmişdir, məsələn: “söz müəyyən məna bildirən səslər toplusudur (kompleksidir); söz obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandıran dil vahididir; söz potensial cümlədir. Sözüün məntiqi və ya semantik tərfi belədir: söz müəyyən məfhum, anlayış ifadə edən səslər kompleksidir (toplusudur). Söz fonetik və qrammatik (morfoloji) baxımdan tədqiq edilir” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019, s. 6-7).

Söz dilin ən çəvik və ən plastik vahidlərindəndir. Şəraitə uyğunlaşma, dövrün, vaxtın və həyatın yeniliklərini operativcəsinə ifadə və əksətdirmə sözdə daha sürətlə baş verir. Bu da təbii ki, leksik normaların da rəngarəngliyinə, çoxvariantlılığına gətirib çıxarır (Abbasova, 1978, s. 11-15).

Məzmun sözləri ən azı iki fərqli məna növünü simvollaşdırır: denotativ və konnotativ. Sözüün denotativ mənası sözüün işarə edə biləcəyi əşyaların subyektivi və ya sinfidir. Konnotativ məna sözüün nə demək olduğunu hiss etdiyimizi əks etdirir. Semantik diferensial konnotativ mənanın üç əsas ölçüsünün qiymətləndirmə şkalasıdır: qiymətləndirmə, fəaliyyət və güc.

Amerika ingilis dili, holland, fransız, fin və yapon dilləri daxil olmaqla, bir çox fərqli mədəniyyət və dillərdə semantik diferensialdan istifadə edərək, konnotativ mənanın üç əsas ölçüsü yaranır. Hər bir dildə müəyyən qaydalara uyğun olaraq sözlər birləşərək cümlələrə çevrilir. Bu söz birləşmə qaydaları dilin sintaksisini təşkil edir və dilin bütün qrammatik cümlələrini yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

Tarixdə semantikanın hüdudlarının genişlənməsi ümumən qəbul edilib və linqvistik tədqiqatın vəzifə və metodlarında tədricən dəyişikliklərə səbəb olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, semantika və pragmatikadan mümkün qədər uzaq olan N. Xomskinin modeli hər vasitə ilə avtonom sintaksis ideyasını qoruyub saxlamağa çalışıb.

Nigar Vəliyeva doğru qeyd edir ki, “bu günə qədər heç bir dil üçün belə tam qrammatika yazılmayıb, lakin Noam Xomski (1957) kimi nəzəri dilçilər inandırıcı şəkildə sübut etdilər ki, hər hansı belə qrammatika ən azı iki növ qayda tələb edəcək—söz birləşməsinin quruluşu qaydaları və transformasiya qaydaları” (Vəliyeva, 2011, s. 170).

İfadə quruluşu qaydaları cümlənin müxtəlif hissələrinin təşkilini tənzimləyir. Transformasiya qaydaları cümlələr arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir və bir cümlə növünün digərinə necə çevrilə biləcəyini izah edir. Cümlələr həm səth quruluşuna (ayrı-ayrı sözlər və ifadələr), həm də dərin quruluşa (əsas forma və məna) malikdir. Cümlənin səth quruluşuna onun səthi forması deyilir.

Noam Xomski transformasiya generativ qrammatika nəzəriyyəsi ilə dilçilikdə inqilab edənə qədər insanlar dilin digər sadə bacarıq və vərdişlərin öyrənilməsi ilə eyni şəkildə öyrənilməsinə inanırdılar. Nitq səsləri təqlid yolu ilə öyrənilirdi. Sözlərin mənalari sözüün səsinə sözüün adlandırdığı obyektə uyğunlaşdırmaqla öyrənilirdi. Nəhayət, sintaksis – sözlərin cümlələrdə birləşdirilməsi qaydaları toplusu – sözlər arasında assosiasiyalar yaratmaqla öyrənilirdi.

N. Xomskinin dilin mənimsənilməsi psixologiyasına verdiyi töhfə dilin bəzi aspektlərinin prinsipə şərtləndirmə və ya təqlid yolu ilə öyrənilə bilməyəcəyini inandırıcı şəkildə nümayiş etdirmək idi. Bunun əvəzinə onlar mürəkkəb qaydaları bilməyə məcbur idi. Dilin səslərindən tutmuş qrammatikasına qədər dil öyrənmənin hər səviyyəsində qaydalar mövcuddur və onlara riayət etmək lazımdır.

N. Xomski hesab edir ki, uşaqlar anadangəlmə dil mənimsəmə mexanizmi ilə doğulur. Digərləri isə uşaqların danışan cəmiyyətdə böyüdükcə əsas dil qaydaları kəşf etdiklərinə inanırlar. Altıncı ayda körpələr müxtəlif səslər çıxardır. Növbəti mərhələdə onlar bəzi ifadələr, böyüklərin nitqinə bənzəyən, lakin anlaşılmaz səslənmələrdən istifadə edirlər. Uşaqların bir sözdən ibarət nitqləri holofrastik nitqlər adlanır, çünki yalnız bir söz bütöv bir ifadə və ya cümləni ifadə edə bilər. Uşağın ilk iki sözdən ibarət cümlələri sözlərin istifadəsində teleqrafdir—yalnız ən vacib sözlər daxil edilir (Chomsky, 1965).

Dilin qeyri-kommunikativ istifadələrindən biri konseptual problemlərin həllinə kömək etməkdir. Əşyaları etiketləmək və öyrəndiklərimizi sözlə ifadə etmək bacarığı düşünməyə və problem həll etməyə kömək edir.

Benjamin Li Uorfun dillərdəki fərqlərin dillərdə əhəmiyyətli fərqlərə səbəb olması ilə bağlı linqvistik nisbilik fərziyyəsi insanların dünyanı necə qavraması və konseptuallaşdırmasında mühüm

fərqlərə səbəb olur. Lakin bu son təcrübələr tərəfindən dəstəklənmir. Bildiyimiz kimi, kodlaşdırılmış məlumatların istifadəsi və manipulyasiyası müxtəlif formalarda ola bilər (Whorf, 1956).

Bir tərəfdə hamımızın zaman-zaman düşündüyümüz şüurlu xəyallar mövcuddur. Digər tərəfdən, elm adamlarının, yazıçıların və sənətçilərin adətən şüursuz yaradıcı kreativ düşüncəsi– yeni ideyalar, ixtiralar, ədəbiyyat və incəsənət doğuran düşüncələr olur. Bu iki növ təfəkkürün mürəkkəbliyi və məhsulları tamamilə fərqli olsa da, onların ümumi təfəkkürlə ortaq bir cəhəti var: yaddaşda kodlaşdırılmış məlumatların manipulyasiyası. Şifrələnmiş məlumat keçmiş təcrübənin, dünyanın vəziyyətinin və ya hətta dünyanın təsəvvür edilən vəziyyətinin simvolik təsviridir. Bu simvolik təsəvvürlər düşüncənin məzmunudur.

Beləliklə, təfəkkür simvolik təsvirlərin manipulyasiyasıdır. Bu təsəvvürlər verbal, xəyali və ya mücərrəd ola bilər. Məsələn, düşüncə formalarından biri söhbətdir. Əgər gələn həftəsonu çimərliyə getməyi planlaşdırırsınızsa, özünüzlə aparmağınız lazım olan hər şeyi sadalayaraq, səssizcə özünüzlə danışa bilərsiniz. Düşüncənin məzmunu obrazlardan ibarət olduqda, təfəkkür qavrayışa oxşar ola bilər. Məsələn, vizual şəkillərdən istifadə edərək otağınızdakı obyektlərin yerini kodlaya bilərsiniz. Daha sonra sizdən qapının çarpayımın sağında, yoxsa solunda olduğunu soruşsalar, siz otağın vizual görüntüsünü yarada, ətrafa gözünlə baxa və cavabı bilə bilərsiniz.

Nə verbal, nə də xəyali olmayan üçüncü bir kodlaşdırma növü var. Bu fikirləşəndə istifadə etdiyimiz, lakin söz və ya obrazlarla düşündüyümüzün şüurlu şəkildə fərqi olmadığı, bir koddur. Həqiqətən də, bu mücərrəd rejimdə düşünəndə nə baş verdiyini dəqiq təsvir edə bilmirik. Adətən bildiyimiz odur ki, problem üzərində işləməyə başlayırıq və sonra birdən bir fikir və ya həll yoluna gəlirik.

Bu cür düşüncənin öyrənilməsi ən çətindir, çünki introspeksiya (özünü dərk etmə) və ya şüurlu hesabat açığıdır (İntrospeksiya – heç bir alət və ya standartlardan istifadə etmədən öz psixi proseslərini müşahidə etməyi əhatə edən psixoloji tədqiqat metodudur). Bununla belə, bu, məlumatın işlənməsinin vacib üsuludur, bəlkə də ən vacibdir, çünki o, müəyyən bir kodlaşdırma forması ilə məhdudlaşmır. Təfəkkür dili söz və obrazlarda fikrin daha konkret təzahürləri üçün əsas ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların öz dilləri ilə bağlı sahib olduqları məlumatların linqvistik səriştəsidir. Vəziyyət və söhbətdə iştirak edən insanlar haqqında məlumat kontekstual bilikdir. Anlamaq üçün həm linqvistik səriştə, həm də kontekstual biliklər zəruridir, lakin onlar kifayət deyil. İnsanlar həm də danışmaq mübadiləsinin prinsiplərini bilməlidirlər.

1975-ci ildə Pol Qrays ilk dil filosofu idi və söhbətə qoşulan insanların “Cooperative Principle” – “Kooperativ prinsipinə” əməl etdiklərini vurğuladı. Natiqlərdən məlumatlı, dürüst, aktual və yığcam olması düşünülür. Dinləyicilər düşünür ki, natiqlərin nitqi doğru, aktual və yığcam məlumat ilə dolu olmağa çalışırlar. Natiq bu danışmaq qaydalarını pozduqda, dinləyici alternativ şərh, yozum, interpretasiyanı axtarmağa məcbur olur. Bu, danışmaq implikasiyası (implikatura) kimi tanınır (Grice, 1975, s. 41-58).

“İplikatura” anlayışı 1980-ci illərdə H. P. Qrays tərəfindən təqdim edilmişdir. “İplikatura” sözü latın dilindən “implicatio” sözündən götürülüb, “əlaqə, bir-birinə qarışan” deməkdir. Linqvistikada implikatura mətnə gizli formada məlumat olduqda, lakin aydın ifadə edilmədikdə mətnin mənasının qeyri-hərfi hissəsidir (adresat nəticəni özü çıxarır) nə “nəzərdə tutulmuşdur” (deyilənlərin əksinə olaraq və ya “eksplikatura” – açıq söylənilən məlumat). İnsanlar sözləmlərlə bağlı məsələlər haqqında nəticə çıxarmaq üçün deyimlərin hərfi və məcazlaşmış mənalarnı da nəzərə alırlar. Nə vaxt mənalı danışırıqsa, biz dil və dünya haqqında biliklərimizi və bəlkə də ən çox özümüz və digər insanlar haqqında inanclarımızı əsas götürürük.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir, lakin dil ilə təfəkkürün əlaqəsi barəsində irəli sürülən mülahizələr mübahisəlidir. Təfəkkürün üç tipi (obrazlı, texniki, anlayışlı – məfhumlu) olduğundan, obrazlı və texniki təfəkkür heyvanlarda da var, anlayışlı təfəkkür isə yalnız insana məxsusdur.

Müasir zamanda dilçilikdə müxtəlif dillərin bazasında və ayrı-ayrı sahələr üzrə linqvokulturoloji problemlərin hərtərəfli öyrənilməsi aktualdır. Antroposentrik paradıqm çərçivəsində yerinə yetirilən tədqiqatlar informativ empirik materiallar əsasında dil, təfəkkür və ünsiyyət arasında qarşılıqlı

münasibətlər haqqında yeni biliklər əldə edilməsinə geniş imkanlar açır. Həyatımızda kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun daima artması formalaşmış terminologiyanın sistemli şəkildə araşdırılmasının zəruriliyini şərtləndirir.

Anlayışların strukturlaşmış sisteminin hüdudlarından kənara çıxmaq tədqiqatçılara adi və abstrakt-məntiqi biliklər arasında mövcud obyektiv qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir.

“Dil-təfəkkür-ünsiyyət”i təhlil edərək xüsusi qeyd etməliyik ki, bu prosesdə mədəniyyət faktoru böyük rol oynayır. *“Bütün mədəniyyətlər çoxşaxəli, çoxpilləlidir; bununla da mütləq qaydada informasiya yaratmağa meyilli olan strukturları düşüncə tərzində cəm edir, formalaşdırırlar”* (Məmmədli, 2023, s. 295).

“Geniş anlamda mədəniyyət insan cəmiyyətinin işgüzar istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur. Bu nailiyyətlər insanların bir yerdə yaşamağını daha rahat təşkil etməyə yönəlib. Mədəniyyət anlayışının əsas mənbəyi insan, onun təfəkkür fəaliyyəti və ona verilən dəyərdir. Bunlardan biri də ünsiyyət, kommunikasiya mədəniyyətidir” (Məmmədli, 2023, s. 296).

Bu da tamamilə doğrudur ki, *“nitq təkə hər bir fərdin danışıq səviyyəsinin deyil, həm də bütövlükdə mədəniyyətinin göstəricisidir...mədəniyyət ...insanın iç dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və qanunları, bilik və bacarıqları, adət və ənənələri, dil və incəsənəti, texnika və texnologiyayı və s. birləşdirir”* (Məmmədli, 2023, s. 296).

N. Məmmədliyə görə: *“Ünsiyyət nitq mədəniyyəti ilə əlaqəlidir, o da öz növbəsində kommunikativ keyfiyyətlə müşayiət olunur. Danışan konkret vəziyyəti nəzərə alıb, qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq, ünvana yaxşı təsir göstərən nitqin kommunikativ keyfiyyətlərinə diqqət yetirməlidir. Onlar aşağıdakılardır: münasiblik, zənginlik, məntiqlik, əlverişlilik, təmizlik, dəqiqlik, ifadəlilik, düzgünlük”* (Məmmədli, 2023, s. 336).

Beləliklə, müasir dövrdə ictimai tərəqqinin, dilin inkişafı və ona təsir göstərən linqvistik (və ya daxili amillər bilavasitə dilin inkişafında amillərdir, onların təsiri altında dil sistemi, semantik quruluş və ya sözlərin stilistik mənsubiyyəti dəyişir), və öz növbəsində, ekstralingvistik (və ya xarici amillər, bilavasitə dilçiliklə bağlı olmayan amillərdir: cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər; alınmalar; elmi-texniki tərəqqi, mədəni inkişaf; müxtəlif xarici ölkələrlə və xalqlarla mövcud olan münasibətlərin inkişafı və yeni iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranması) amillərin, ümumiyyətlə kommunikasiya prosesində dil və təfəkkürün əlaqəsinin təhlili zamanı belə nəticəyə gəldik ki, dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən başlıca vəzifələrindən biri insanlar arasında müxtəlif dil, din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir.

İngilis dilinin qloballaşmasının əsas ekstralingvistik amilləri qeyd etmək lazımdır: dil daşıyıcılarının ölkələrin siyasi təsiri və iqtisadi gücü, müasir kommunikasiya dünyasında mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətləri, ticarətin qloballaşması və əhalinin görünməmiş yüksək mobilliyi. Şübhəsiz ki, müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərarası dialoqun yaranması və inkişafı, və belə şəraitdə kulturonimlərin inkişafı əsas tədqiqat obyektimizi təşkil edir.

Qloballaşma dərinləşdikcə multikultural cəmiyyətlərin mövcud problemlərini daha da aktuallaşdırır və həllini zəruri edir. Müasir dünyanın mədəni və etnik landşaftının müxtəlifliyi və fərqli mədəniyyətlərin, dəyərlərin daşıyıcılarının təmaslarının sürətlə intensivləşməsi istər-istəməz multikulturalizm problemi ətrafında ciddi diskussiyalara yol açır. Mədəni plüralizm, multikultural cəmiyyət problemlərinin son dövrlər xüsusi aktualıq kəsb etməsi əsasən qloballaşmanın təsiri altında cərəyan edən iqtisadi və siyasi proseslərlə bağlıdır.

Nəticə

Bütün sadalanan proseslər, şübhəsiz ki, dildə öz əksini tapır. S.Sadiqovanın fikri ilə tam razıyıq: *“...dilin lüğət tərkibinin daima inkişafda olan, yeni sözlərlə zənginləşən ən fəal, dəyişkən qatı terminoloji sistemdir...Yeni anlayışlar hesabına terminologiyaya inkişaf edir və dilin leksik sistemi terminlər hesabına zənginləşir”* (Sadiqova, 2023, s. 3). Mənbələrdən aydın olur ki, ölkəmizdə terminoloji lüğətçiliyin tarixi kökləri keçən əsrin əvvəllərinə gedib çıxır və həmin dövrün lüğətləri bugünkü lüğətçiliyimizin inkişafında misilsiz rol oynayır. Kompüter dilçiliyi haqqında demək

lazımdır ki, XX əsrin ortalarında o statistika, hesablama texnologiyası, kibernetika, riyaziyyat kimi elmlərin dilçiliyin qovuşma nöqtəsində formalaşmış. Kompüter dilçiliyinin obyektlərindən biri kompüter modellərinin linqvistik aspektidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, N. K. (1978). *Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar*. ADU.
2. Adilov, M. İ., Verdiyeva, Z. N., Ağayeva, F. M. (2019). *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Elm.
3. Axundov, A. A. (2006). *Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*. Şərqi-Qərb.
4. Məmmədli, N. B. (2023). *Azərbaycan dilində işğüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və təhsil.
5. Mahmudov, M. Ə. (2013). *Kompüter dilçiliyi*. Elm və təhsil.
6. Sadiqova, S. A. (2023). *Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları*. "Optimist" MMC çap mərkəzi.
7. Vəliyeva, N. Ç. (2011). *Dil tipologiyasının aktual problemləri*. Elm və təhsil.
8. Zeynalov, F. H. (2023). *Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi*. Maarif.
9. Chomsky, N. (1965). *Current issues in linguistic theory, In: The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language*.
10. Grice, H. P. (1975). *Logic in Conversation in Syntax and Semantics*. Academic Press.
11. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality*. MIT Press.

Daxil oldu: 30.09.2024

Baxışa göndərildi: 28.10.2024

Təsdiq edildi: 16.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024